

KS. RADOSŁAW MAZUR

US SZCZECIN

ORCID 0000-0001-8240-7792

KATECHEZA W SYTUACJI PLURALIZMU I ZŁOŻONOŚCI WEDŁUG *DYREKTORIUM* O KATECHIZACJI

Wszelka działalność katechetyczna nie dzieje się w próżni. Istotną zatem rolę w kształtowaniu i realizowaniu tejże działalności odgrywają konteksty, w których się ona znajduje, czy jak określa je nowe *Dyrektorium o katechizacji*, współczesne scenariusze kulturowe ¹. Jednym z nich, kto wie, czy nie najistotniejszym dzisiaj, jest pogłębiająca się sytuacja pluralizmu i złożoności, z którą mamy do czynienia. W niniejszym artykule podjęto się analizy fragmentu *Dyrektorium*, poświęconego wspomnianemu zjawisku², a także oceny jego znaczenia dla teorii i praktyki katechetycznej. Wobec zarysowanych wyzwań szczególnie istotna jest kwestia właściwego kształtowania tożsamości religijnej katechizowanych, a także określenia celów edukacji religijnej biorącej pod uwagę sytuację pluralizmu. W końcowej fazie zasadne wydaje się wskazanie kilku postulatów dla katechezy uwzględniającej opisywany kontekst.

1. Pluralizm i złożoność współczesnej kultury

Jak zauważają autorzy *Dyrektorium*, „współczesna kultura jest rzeczywistością niezwykle złożoną”, ponieważ w wyniku globalizacji oraz powszechnego korzystania z mediów „wzrosła liczba połączeń i wzajemnych zależności pomiędzy kwestiami i obszarami, które w przeszłości można było rozpatrywać osobno, a dziś wymagają podejścia całościowego”³. Pomimo tego, że pluralizm nie jest zjawiskiem nowym, to jednak obecnie, choćby ze względu na wspomniane powyżej procesy,

¹ Papiaska Rada ds. Krzewienia Nowej Ewangelizacji, *Dyrektorium o katechizacji*, wyd. pol., Kielce 2020 (dalej DK), s. 167.

² DK 319-342.

³ DK 320; por. tamże, *Wstęp*, s. 9.

stał się zjawiskiem powszechnym i globalnym⁴. Amerykański socjolog i teolog, pochodzący z Wiednia, P.L. Berger, określa pluralizm jako sytuację, „w której różne grupy etniczne lub religijne współistnieją w warunkach spokoju społecznego i utrzymują wzajemne kontakty społeczne”⁵. Przy czym zaznacza, że samo słowo pluralizm jest mylące, ponieważ może sugerować, że mamy do czynienia z jakąś ideologią, co z założenia zabarwiałoby pejoratywnie jego rozumienie, podczas gdy pluralizm jest faktem empirycznym⁶. Inaczej mówiąc, pluralizm jest zjawiskiem faktycznym i nie tyle problemem, co zadaniem, także zadaniem edukacyjnym⁷.

Żeby mówić o pluralizmie, a nie jedynie o zróżnicowaniu czy różnorodności istotne jest spełnienie dwóch wspomnianych w definicji Bergera warunków, a więc zarówno pokojowego współistnienia różniących się od siebie grup, jak i utrzymywania wzajemnych kontaktów społecznych, a zatem zgody na usuwanie i nie tworzenie nowych barier komunikacyjnych⁸. Można bowiem wyobrazić sobie sytuację, w której różne grupy co prawda współistnieją pokojowo ze sobą, jednakże nie podejmują współpracy, a nawet tworzą enklawy troszcząc się o to, by nie nawiązywać kontaktów. Powyższa sytuacja to zróżnicowanie, ale jeszcze nie pluralizm.

Złożoność i pluralizm kulturowy nie pozostają bez wpływu na pluralizm religijny, chociaż nie zawsze ta zależność jest jednakowa, ponieważ jak konstatuje A. Różańska, mamy do czynienia zarówno ze społeczeństwami, które są wielonarodowe a jednolite religijnie (np. Belgia), a także takimi, które są etnicznie jednolite, natomiast religijnie zróżnicowane (np. Niemcy). Co prawda wieloreligijność nie jest konieczną cechą społeczeństw wielonarodowych, jednakże większość społeczeństw wielonarodowych to jednocześnie społeczeństwa wieloreligijne⁹. Współcześnie zjawiska pluralizmu i złożoności, także religijnej, generowane są przez procesy urbanizacyjne, które intensyfikują kontakty wzajemne, a także poprzez większą wiedzę o innych kulturach, religiach i stylach życia oraz bezprecedensową skalę migracji i podróży międzynarodowych¹⁰. Wspomniane procesy doprowadzają do sytuacji, w której mamy do czynienia ze swoistym rynkiem idei, światopoglądów, moralności czy wierzeń¹¹, a pluralistyczne i złożone stają się również społeczeństwa do tej pory jednorodne.

⁴ P.L. Berger, *Między relatywizmem a fundamentalizmem*, „W drodze” 9(2007)409, s. 8, por. A. Draguła, *Kościół na rynku. Eseje pastoralne*, Warszawa 2020, s. 33-46.

⁵ P.L. Berger, *Między relatywizmem a fundamentalizmem*, s. 8.

⁶ Zob. tamże.

⁷ Zob. A. Różańska, *Edukacja religijna młodzieży w warunkach pluralizmu religijnego w wybranych krajach Europy Środkowo-Wschodniej (Grupa Wyszehradzka: Polska, Czechu, Słowacja, Węgry) – studium porównawcze*, Toruń 2015, s. 101.

⁸ Zob. P.L. Berger, *Między relatywizmem...*, s. 8

⁹ A. Różańska, *Edukacja religijna młodzieży...*, s. 69.

¹⁰ Zob. P.L. Berger, *Między relatywizmem...*, s. 9; por. DK 343.

¹¹ Zob. tamże, por. A. Draguła, *Kościół na rynku*, s. 42-43.

Na złożoność sytuacji związanej z pluralizmem religijnym wpływa również fakt coraz większego zróżnicowania wewnątrz jakiejś religii lub wyznania, co w przypadku Kościoła katolickiego widoczne jest na przykład w nurtach charzmatycznym czy tradycjonalistycznym, które również nie są jednorodnymi fenomenami¹². Podobną prawidłowość zaobserwować można również w innych religiach, na przykład w islamie czy w poszczególnych denominacjach protestanckich. Zauważalny jest również coraz większy indywidualizm, który wywiera wpływ na kształt religijności współczesnego człowieka dystansując go często od macierzystych wspólnot religijnych, gdy chodzi o wierzenia i o praktykę religijną, prowadząc do wybiórczego traktowania zasad i dobierania ich pod kątem osobistych potrzeb i preferencji z różnych religii i wyznań (religijność patchworkowa)¹³. Zauważa się również postępujące zjawisko tak zwanej transreligijności, to znaczy funkcjonowania pomiędzy oficjalnymi komponentami poszczególnych religii¹⁴.

Jak widzimy, mamy tu do czynienia z pluralizmami na różnych płaszczyznach, zarówno związanych z współistnieniem różnych nacji czy religii, ze zróżnicowaniem wewnętrznym w ich obrębie, ale także z pluralizmem poszczególnych osób, będącym wynikiem postępujących procesów indywidualizacyjnych. Jak zauważa W. Brezinka, obecnie „pluralizm dużych grup światopoglądowych został uzupełniony, a w dużej mierze zastąpiony *pluralizmem jednostek*. Społeczeństwo, w którym panował pluralizm grup, przekształciło się w społeczeństwo indywidualistyczne”¹⁵.

Dyrektorium charakteryzując powyższe zjawiska używa sformułowania o *wielościennym charakterze rzeczywistości*, która stanowi kontekst przekazywania wiary¹⁶, dodaje również, że ważne jest, aby „Kościół, który pragnie każdemu człowiekowi ofiarować piękno wiary, był świadom tej złożoności i wypracował pogłębione i bardziej światłe spojrzenie na rzeczywistość”¹⁷. Zaproponowany model wielościanu ma za zadanie odzwierciedlić położenie wszystkich jednostkowych elementów względem siebie i względem całości. Zadaniem katechetycznym jest, jak zauważa papież Franciszek, „zebranie w takim wielościanie tego, co najlepsze w każdym. (...) Nawet osoby, które mogą być krytykowane za swoje błędy, mają coś do wniesienia, co nie powinno być zaprzepaszczone”¹⁸. Warto zwrócić uwagę, że zaproponowany przez papieża, a później zaadaptowany przez dokument

¹² Tamże.

¹³ Zob. A. Różańska, *Edukacja religijna młodzieży...*, s. 77, por. J.M. Twenge, *iGen*, Sopot 2019, s. 10.

¹⁴ Zob. A. Pankalla, A. Wieradzka, *Ponowoczesna tożsamość religijna młodych Polaków z perspektywy koncepcji Jamesa Marcii i Koena Luyckxa*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Studia Sociologica” 6(2014)1, s. 168.

¹⁵ W. Brezinka, *Wychowanie i pedagogika w dobie przemian kulturowych*, Kraków 2008, s. 87.

¹⁶ Zob. DK 321, por. Franciszek, *Adhortacja apostolska Evangelii gaudium*, Częstochowa 2013 (dalej EG), 236.

¹⁷ DK 321.

¹⁸ EG 236

katechetyczny model zakłada, że uznanie wartości każdego człowieka nie zakłada rezygnacji z krytyki jego błędów, o czym współcześnie często się zapomina.

Autorzy *Dyrektorium* zauważają, że procesy pluralizacji, mimo pewnych lokalnych różnic, są do siebie zasadniczo podobne, co jest wynikiem tzw. mentalności globalnej. Z jednej strony umożliwia ona partycypację każdego w „projektach i zasobach” całej wielkiej rodziny ludzkiej, ale przecież jednocześnie sprzyja spłyceciu i uniformizuje, sprzyjając wykorzenieniu z własnych tradycji i kultury¹⁹. Na szybkość procesów globalizacyjnych duży wpływ ma kultura cyfrowa, która jest coraz bardziej powszechna i dotyka życia człowieka w coraz większym stopniu²⁰.

Z przywołanych myśli jednoznacznie wynika, że pluralizm i złożoność są istotnym kontekstem współczesnej katechezy, którego nie można demonizować (fundamentalizm), ani ignorować (indyferentyzm)²¹, przynajmniej jeśli rzeczywiście chce się pomóc uczestnikom szkolnych lekcji religii czy też katechezy parafialnej ocalić i umocnić wiarę, a zatem odkryć swoją tożsamość religijną, a także wносить w ich życie „Ewangelię radości, która odnawia i ożywia wszystko”²².

2. Tożsamość religijna w czasach pluralizmu i złożoności

„Bez otwarcia się na Ojca wszystkich ludzi, nie może być solidnych i stabilnych motywów apelu o braterstwo”²³, zauważa papież Franciszek w encyklice poświęconej braterstwu i przyjaźni społecznej. Natomiast to właśnie „wiara prowadzi wierzącego, by w drugim dostrzegł brata lub siostrę, których należy wspierać i miłować”²⁴. W owym otwarciu nie chodzi jednak o jakiś rodzaj sztucznej i odgórznej uniformizacji, religijnego patchworku, a o odkrywanie, że głębsze zakorzenienie we własnej tradycji religijnej i odkrywanie religijnej tożsamości prowadzi do znalezienia powodów do patrzenia na drugiego człowieka jak na brata oraz do wysiłku na rzecz pokojowego współistnienia i szukania możliwości współpracy. Papież dodaje, że „nie chodzi o to, by uczynić nas wszystkich bardziej *light*, czy o ukrywanie własnych przekonań, do których jesteśmy przywiązani, abyśmy mogli spotkać się z innymi o odmiennych poglądach”²⁵. Wręcz przeciwnie, „im głębsza,

¹⁹ DK 323, por. Franciszek, Adhortacja apostolska *Christus vivit*, wyd. pol., Częstochowa 2019, 80.

²⁰ Zob. DK 359-372; por. Franciszek, *Encyklika Fratelli tutti*, wyd. pol. Kraków 2020 (dalej FT), 42-49; na ten temat szerzej np. J.M. Twenge, *iGen*; M. Bigaj, M. Dębski, *Młodzi cyfrowi. Nowe technologie. Relacje. Dobrostan*, Gdańsk 2019.

²¹ Zob. A. Różańska, *Edukacja religijna młodzieży...*, s. 82.

²² DK 324.

²³ FT 272.

²⁴ Zob. *Dokument o ludzkim braterstwie dla pokoju światowego i współistnienia*, Abu Zabi (4 lutego 2019 r.), „L'Osservatore Romano”, 4-5 lutego, s. 6.

²⁵ FT 282.

silniejsza i bogatsza jest tożsamość, tym bardziej ubogaci innych swoim szczególnym wkładem”²⁶.

Trzeba mieć świadomość, że wskazania do umacniania tożsamości religijnej padają w czasach, które mogą być określane jako epoka kryzysu czy wręcz rozpadu tożsamości, związanego z tym, że człowiek „zadamawia się w drodze”²⁷. Jednocześnie zachęta do autorefleksji dotyczącej tożsamości religijnej jest przekroczeniem twierdzenia polskiego socjologa i filozofa Z. Baumana, że „posiadanie tożsamości jest jednoznaczne z brakiem potrzeby zastanawiania się nad nią”²⁸. W refleksji papieskiej widać poszukiwanie „trzeciej drogi”, która z jednej strony opiera się pokusom rezygnacji z własnej tożsamości, jej skostnieniu i zamknięciu, z drugiej koresponduje to chociażby ze stanowiskiem S. Palecznego, który zauważa, że to właśnie tożsamość, można dodać, właściwie ukształtowana, umożliwia „poruszanie się w świecie różnorodnych kultur: religii, języków, systemów normatywnych, wartości, obyczajów, narodów, cywilizacji. Pozwala na funkcjonowanie w złożonym układzie zależności społecznych”²⁹. A. Różańska słusznie nie waha się określenia kształtowania własnej tożsamości religijnej jako podstawowego zadania edukacji religijnej, zwłaszcza w odniesieniu do młodzieży wchodzącej w okres dojrzałości i dorosłości³⁰.

Poprzez tożsamość religijną rozumiemy tutaj autoidentyfikację człowieka z rzeczywistością nadprzyrodzoną, która powstaje w wyniku dynamicznego procesu integracji indywidualnego i społecznego wymiaru religijności³¹. Dojrzała tożsamość religijna umożliwia odpowiedź na pytanie o to „kim jestem?” w perspektywie nadprzyrodzonej³². Co więcej, jeśli jest ona przeżywana świadomie i głęboko, nadaje głębszy sens ludzkiemu życiu oraz rodzi postawę dzielenia się³³. Można również mówić o pełnej tożsamości, która jest wynikiem posłuszeństwa człowieka prawdzie transcendentnej³⁴.

Kształtowanie i umacnianie tożsamości religijnej to także powracanie do źródeł, z których najistotniejszym dla chrześcijan jest Ewangelia³⁵. Ta permanentna konfrontacja ma za zadanie wskazanie nowych dróg, metod, form wyrazu, znaków

²⁶ Tamże.

²⁷ Zob. Z. Bauman, *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, Warszawa 2000, s. 146.

²⁸ Zob. tamże.

²⁹ S. Paleczny, *Socjologia tożsamości*, Kraków 2008, s. 20.

³⁰ A. Różańska, *Edukacja religijna młodzieży...*, s. 130.

³¹ Zob. R. Bartczuk, E. Rydz, A. Wieradzka-Pilarczyk, *Tożsamość religijna a gotowość do wejścia w dialog międzyreligijny*, „Przegląd religioznawczy”, 2017(264)2, s. 147.

³² Zob. A. Pankalla, A. Wieradzka, *Ponowoczesna tożsamość religijna młodych Polaków z perspektywy koncepcji Jamesa Marcii i Koena Luyckxa*, s. 164.

³³ Zob. L. Dyczewski, *Tożsamość religijna*, w: L. Dyczewski, K. Jurek (red.), *Tożsamość religijna w nowoczesności*, Lublin 2015, s. 13.

³⁴ Zob. FT 273.

³⁵ Zob. FT 277.

czy języka umożliwiających „świeżość wiary” w obecnym świecie³⁶, ale również ma pomóc w zgłębianiu integralnego przesłania religii, tak, „aby pewne aspekty naszego nauczania, wyrwane z kontekstu, nie doprowadzały do umacniania pogardy, nienawiści, ksenofobii, negacji innego człowieka”³⁷. Odniesienie do kształtowania braterstwa poprzez umacnianie własnej tożsamości religijnej możemy odnaleźć również w koncepcji katolickiej edukacji religijnej opisanej w odnowionym *Dyrektorium*. Wśród zadań katechezy wyznaczone zostało bowiem również wprowadzenie do życia wspólnotowego. W tak określonym zadaniu pojawia się wskazówka, którą można odczytać jako zachętę do kształtowania powszechnego braterstwa, najpierw na najbardziej podstawowych płaszczyznach: „dostrzeżenie w drugim przede wszystkim tego, co pozytywne, traktowanie go jako daru Bożego, pomaga odeprzeć egoistyczne pokusy, z których rodzi się współzawodnictwo, karierowiczostwo, nieufność i zawiść”³⁸.

Ważnym elementem kształtowania tak rozumianej tożsamości religijnej jest szeroko pojęta edukacja, która, jeśli chce patrzeć na człowieka kompleksowo i holistycznie, a także kompetentnie opisywać procesy „stawania się człowiekiem”, nie może pomijać przestrzeni otwierania się człowieka na transcendencję³⁹. Jak zauważa wybitny polski katechetyk i pedagog Z. Marek, uzasadnieniem wagi obecności komponentu religijnego w procesach edukacyjnych jest dążenie człowieka do poznawania prawdy⁴⁰. Zbyt często dążenie to rugowane jest w podejmowanych działaniach edukacyjnych, co zawęży ideę edukacji i sprowadza ją do kształtowania jedynie utylitarnych kompetencji.

Jednym z zadań edukacji jest uzdalnianie do twórczego udziału w życiu wspólnoty. Zadanie to zyskuje na znaczeniu zarówno w kontekście zasygnalizowanego już zjawiska rosnącego indywidualizmu wśród młodego pokolenia, jak i wobec rzeczywistości wspólnot coraz bardziej zróżnicowanych kulturowo czy religijnie. Żeby to zadanie można było zrealizować, niezbędne są takie umiejętności jak rozwinięta empatia, eliminowanie optyki konkurencji, przekraczanie stereotypów czy perspektywa personalistyczna w patrzeniu na drugiego. Do takiej właśnie personalistycznej pedagogiki odwołuje się edukacja religijna w jej chrześcijańskim rozumieniu⁴¹.

Powyższe myśli można odnieść do określenia otwartej i zamkniętej tożsamości religijnej. Ta pierwsza charakteryzuje się znajomością swojej własnej tożsamości religijnej, otwartością na innych, umiejętnością podejmowania wspólnych działań bez obawy o utratę własnej tożsamości. Badania prowadzone wśród młodzieży na

³⁶ Zob. EG 11.

³⁷ FT 282.

³⁸ DK 88.

³⁹ Zob. Z. Marek, *Religia – pomoc czy zagrożenie dla edukacji?*, Kraków 2014, s. 67.

⁴⁰ Zob. tamże, s. 69.

⁴¹ Zob. tamże, s. 115,

Śląsku Cieszyńskim wskazują na ciekawą prawidłowość: im większa akceptacja swojej własnej tożsamości religijnej oraz jej świadomość i rozumienie, tym większa otwartość na tych, którzy wierzą (bądź nie) w inny sposób⁴². Tożsamość zamknięta często łączy się z niewystarczającą wiedzą na temat własnej tożsamości, a jednocześnie z silnym komponentem emocjonalnym w stosunku do niej, co owocuje lękiem przed dyskusją, dialogiem czy wspólnym działaniem z osobami o innej tożsamości religijnej bądź niewierzącymi⁴³.

Kształtowanie otwartej tożsamości religijnej chroni przed dwoma największymi zagrożeniami, które mogą dotknąć religii i ludzi wierzących w pluralistycznym świecie. Pierwszym z nich jest relatywizm, który uniemożliwia jakąkolwiek krytykę, nawet opartą o racjonalne argumenty. Jak zauważa Berger, pluralizm relatywizuje w swojej istocie, co widać, zwłaszcza w przestrzeni religijnej⁴⁴. Następstwem tego jest w Kościele katolickim swoista „protestantyzacja”. Amerykański socjolog nadaje jednak temu terminowi nieco inne od obiegowego znaczenie. Nie odnosi go bowiem do doktryny czy różnych form ekspresji życia religijnego, a do wprowadzania w życie wiary, w praktyki religijne czy zasady moralne, pewnej dowolności, charakterystycznej dla niektórych denominacji protestanckich w Ameryce⁴⁵. Po przeciwnej stronie skali objawia się niebezpieczeństwo fundamentalizmu, które jest zawsze reaktywne w stosunku do innych procesów. W tym rozumieniu fundamentalizm nie jest tradycją, jest raczej czymś neotradycyjnym. W fundamentalnej wspólnoty, inaczej niż w tradycyjnej, niewierny (niewierzący bądź wierzący inaczej) stanowi zagrożenie, „musi zostać nawrócony”⁴⁶. Można dostrzec analogię pomiędzy tendencjami fundamentalistycznymi a opisaną powyżej zamkniętą tożsamością religijną. Warto jednak odnotować jeszcze jedną myśl Bergera, zdaje się, że dzisiaj niezwykle aktualną. Zauważa on bowiem, że fundamentalizm nie jest pokusą, przed którą stoją jedynie religie i ruchy religijne, „wszelkie świeckie wizje świata i systemy wartości mogą dać początek ruchom fundamentalistycznym”⁴⁷.

Inspirujące dla omawianego zagadnienia mogą być wskazówki, jakie wyznacza *Dyrektorium* w odniesieniu do formacji katolików w coraz bardziej różnicujących się i wielokulturowych społeczeństwach. Najpierw mowa jest o pogłębianiu i wzmocnieniu własnej tożsamości, aby nie zatracić swojej wiary i tradycji oraz nie poddać się swoistej uniformizacji czy globalizacji⁴⁸; następnie zaleca się wzrastanie w rozeznanie co do innych religii, ze szczególnym zwróceniem uwagi na to, co w nich wartościowe i bliskie, nie skupiając się jedynie na kwestiach spornych i drażliwych;

⁴² Zob. A. Różańska, *Edukacja religijna młodzieży...*, s. 150.

⁴³ Zob. A. Różańska, *Międzykulturowe konteksty edukacji religijnej – problem otwartej tożsamości religijnej*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, 36(2017)3, s. 53.

⁴⁴ Zob. P.L. Berger, *Między relatywizmem a fundamentalizmem*, s. 4-9.

⁴⁵ Zob. tamże, s. 10.

⁴⁶ Tamże, s. 12.

⁴⁷ Tamże, s. 13.

⁴⁸ Zob. DK 350; por. FT 280.

wreszcie zaleca się wierzącym współdziałanie ze wszystkimi, zwłaszcza w obronie godności człowieka oraz udział w „życliwym i serdecznym dialogu”⁴⁹. Nawiązując wprost do relacji z wyznawcami islamu, autorzy dokumentu konstatują, że właśnie propozycja edukacyjna i formacyjna Kościoła katolickiego powinna sprzyjać wzajemnemu poznawaniu się i spotkaniu, są bowiem one najlepszymi narzędziami chroniącymi przed powierzchownymi i nieuprawnionymi generalizacjami⁵⁰.

Niebezpieczeństwem dla tak rozumianej tożsamości religijnej jest coraz skrajniejszy indywidualizm, któremu, jak zauważa Franciszek, często towarzyszy materializm próbujący deifikować człowieka i zamiast transcendentnych i najwyższych zasad promujący jedynie te doczesne i materialne⁵¹. Można zaobserwować zależność pomiędzy postępującym indywidualizmem a nieograniczonym dostępem do Internetu, zwłaszcza tego na „wyciągnięcie ręki” dzięki smartfonowi czy tabletowi⁵². Jednocześnie można zauważyć inną prawidłowość – czasy, w których promowany jest indywidualizm to jednocześnie czasy mniej religijne, co jest zrozumiałe, biorąc pod uwagę, że w religii kluczowa jest relacja z Bogiem, a także, że istotny w niej jest element wspólnotowy⁵³. Inne obserwowane zjawisko związane z indywidualizmem oraz z szeroko pojętą kulturą cyfrową to przejmowanie przez tę kulturę pewnych funkcji religii. Zarówno obdarzanie zaufaniem i autorytetem komputera czy algorytmów sztucznej inteligencji, wchodzenie w pewien rodzaj relacji z maszyną, jak i poświęcany czas stają się znamionami swoistej uniwersalnej pseudoreligii, która posiada istotne elementy obrzędu religijnego takie jak ofiara, bojaźń absolutu czy poddaństwo sile sprawczej⁵⁴.

Reasumując, w kształtowaniu tożsamości religijnej, dojrzałej, otwartej, istotną rolę odgrywa edukacja religijna. To ona bowiem kształtuje w człowieku horyzont wykraczający poza potrzeby materialne, choć nie ignorujący i nie umniejszający ich roli. Edukacja religijna, w chrześcijaństwie, oparta na praktycznej realizacji przykazania miłości Boga i bliźniego, uczy szacunku do drugiego człowieka, jego godności i niepowtarzalności, dodaje odwagi, aby drugiego człowieka poznawać i z nim współdziałać dla wspólnego dobra. Również z wspomnianych przykazań chrześcijaństwo wyprowadza zasady harmonijnego życia zarówno w perspektywie indywidualnej, jak i wspólnotowej⁵⁵.

⁴⁹ Zob. DK 350.

⁵⁰ Zob. DK 351.

⁵¹ Zob. FT 275; por. *Dokument o ludzkim braterstwie dla pokoju światowego i współistnienia*, Abu Zabi (4 lutego 2019 r.), „L'Osservatore Romano”, 4-5 lutego 2019, s. 6.

⁵² Zob. J.M. Twenge, *iGen*, s. 7-8. Autorka charakteryzując współczesne pokolenie młodzieży za pomocą autorskiego określenia „iGen” zauważa, że pierwsza litera oznacza zarówno Internet (w znaczeniu powszechnej i nielimitowanej dostępności) jako charakterystyczną cechę współczesnych młodych, jak i indywidualizm.

⁵³ Zob. tamże, s. 138-139; por. FT 277.

⁵⁴ Zob. DK 365-367.

⁵⁵ Zob. tamże, s. 116.

3. Zadania edukacji religijnej w nauczaniu religii

A. Różańska, w swojej ciekawej monografii poświęconej edukacji religijnej młodzieży w sytuacji pluralizmu religijnego proponuje określenie zadań, jakie taka edukacja miałaby spełniać⁵⁶. W tej części artykułu podjęta zostanie próba konfrontacji tych zadań z koncepcją katechezy Kościoła katolickiego zawartą zarówno w odnowionym *Dyrektorium*, jak i w *Podstawie programowej katechezy*⁵⁷.

Pierwszym zadaniem wskazanym przez Autorkę jest kształtowanie własnej tożsamości religijnej. W sytuacji pluralizmu szczególnie istotne jest, aby nie było to kształtowanie bezrefleksyjne i ograniczające się do wprowadzania w konkretne praktyki religijne, ale umożliwiające wolne i samodzielne podjęcie decyzji wiary oraz ukierunkowane na wspieranie uczniów w tym procesie⁵⁸. Owo kształtowanie nie może obejść się bez rzetelnego przekazu wiedzy, bowiem katecheza „ma za zadanie ułatwiać poznawanie i zgłębianie chrześcijańskiego orędzia”⁵⁹. Autorzy *Dyrektorium* przestrzegają, by nie lekceważyć tego komponentu treściowego, który jest niezbędny w formowaniu integralnej chrześcijańskiej dojrzałości, ponieważ „brak treści uniemożliwiłby dojrzewanie w wierze, która pozwala wprowadzić w istotę Kościoła i przeżywać spotkanie oraz wymianę myśli z innymi”⁶⁰. We wskazaniach *Podstawy* odzwierciedla się to przede wszystkim w realizacji pierwszego z zadań katechezy, a więc rozwijania poznania wiary⁶¹. Jest ono obecne na każdym poziomie edukacyjnym i konsekwentnie wprowadza katechizowanych w orędzie zbawienia⁶². Kształtowanie własnej tożsamości religijnej wpisane jest również w pozostałe zadania katechezy – wychowanie liturgiczne wprowadza bowiem w znajomość i rozumienie celebracji misterium chrześcijańskiego⁶³, formacja moralna kształtuje styl życia i postępowania, będący konsekwencją ukształtowanej tożsamości religijnej⁶⁴, wychowanie do modlitwy kształtuje relację człowieka z Bogiem i uczy sposobów na wyrażanie tej relacji⁶⁵, a wychowanie do życia wspólnotowego i wprowadzenie do misji umożliwiają socjalizację kościelną i identyfikację

⁵⁶ A. Różańska, *Edukacja religijna młodzieży...*, s. 130-154.

⁵⁷ Konferencja Episkopatu Polski, *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, Częstochowa 2018 (dalej PPK).

⁵⁸ A. Różańska, *Edukacja religijna młodzieży...*, s. 131.

⁵⁹ DK 80.

⁶⁰ Tamże.

⁶¹ Warto nadmienić, że zadania katechezy w *Podstawie* pochodzą z *Dyrektorium ogólnego o katechizacji* z 1997 roku (Kongregacja ds. Duchowieństwa, *Dyrektorium ogólne o katechizacji*, wyd. pol., Poznań 1998, 85-86); w odnowionym dokumencie zostały one opisane nieco inaczej, por. DK 79-89.

⁶² Zob. PPK, s. 21-22; 32-33; 58-65; 100-106.

⁶³ Zob. PPK, s. 22; 33-37; 65-68; 106-108.

⁶⁴ Zob. PPK, s. 22; 37-39; 68-73; 108-115.

⁶⁵ Zob. PPK, s. 22; 39-41; 73-74; 115-117.

ze wspólnotą wiary⁶⁶. Można stwierdzić, że kształtowanie tożsamości religijnej odgrywa istotne, a wręcz centralne znaczenie w nauczaniu religii rzymskokatolickiej, i że zarówno autorzy *Dyrektorium* jak i *Podstawy* są tego znaczenia świadomi, co znajduje wyraz w zapisach powyższych dokumentów, a w przypadku *Podstawy* również w całym schemacie programowania celów, treści, wymagań oraz postaw.

Drugim z zadań edukacji religijnej jest wychowanie ku wartościom religijnym, które dla człowieka wierzącego są zasadniczą częścią wszystkich wartości ważnych dla życia⁶⁷. Powyższe zadanie również można odnieść do realizacji wszystkich zadań katechezy wyznaczonych w *Podstawie*, chociaż w sposób szczególny obecne jest ono w formacji moralnej⁶⁸. Istotnym elementem kształtowania wartości religijnych jest ich odniesienie do relacji międzyludzkich, co widać chociażby w optyce przykazań Dekalogu bądź przykazania miłości. Właściwie kształtowane wartości religijne powinny więc rozwijać piękne, dojrzałe człowieczeństwo oraz wspomagać kompetencje społeczne katechizowanych. Jak słusznie zauważa papież Franciszek, „poszukiwanie Boga szczerym sercem, o ile nie przesłaniamy Go naszymi interesami ideologicznymi lub instrumentalnymi, pomaga nam postrzegać siebie nawzajem jako towarzyszy drogi, prawdziwych braci”⁶⁹.

Kolejnym zadaniem jest przekazywanie wiedzy o religiach i wyznaniach, co powinno dotyczyć zarówno własnej religii, jak i innych religii oraz wyznań⁷⁰. Zadanie to jest niezwykle istotne, ponieważ jak zauważa papież Franciszek, „przemoc nie znajduje podstaw w fundamentalnych przekonaniach religijnych, lecz w ich wypaczeniach”⁷¹. Źródłem agresji czy niechęci jest zatem często niewiedza bądź wiedza fragmentaryczna czy stereotypowa. O wadze komponentu intelektualnego nauczania religii, określanego przez B. Milerskiego jako „swoista alfabetyzacja wiary”⁷², co zostało już wspomniane przy okazji kształtowania własnej tożsamości religijnej, w tym miejscu istotne wydaje się podkreślenie zdobywania wiedzy na temat innych religii i wyznań. Informacje te pojawiają się w ramach realizacji zadania wprowadzenia do misji na drugim etapie edukacyjnym w szkole podstawowej (klasy IV- VIII)⁷³, później rozwijane są w szkole ponadpodstawowej w ramach zadania rozwijania poznania wiary⁷⁴ oraz wprowadzenia do misji⁷⁵. Wydaje się, biorąc

⁶⁶ Zob. PPK, s. 23; 41-43; 75-80; 117-123.

⁶⁷ Zob. A. Różańska, *Edukacja religijna młodzieży...*, s. 135.

⁶⁸ Zob. np. PPK, s. 22 (zwłaszcza treść C.1); analogicznie na kolejnych etapach edukacyjnych.

⁶⁹ FT 274.

⁷⁰ Zob. A. Różańska, *Edukacja religijna młodzieży...*, s. 138-139.

⁷¹ FT 282.

⁷² Zob. B. Milerski, *Edukacja religijna w szkole neutralnej światopoglądowo*; w: <https://ekumenia.pl/content/uploads/2014/03/Edukacja-religijna-w-szkole-neutralnej-swiatopogladowo-B.Milerski.pdf> (dostęp 30.06.2021).

⁷³ Zob. PPK, s. 79 (F.3).

⁷⁴ Zob. PPK, s. 101 (A.3).

⁷⁵ Zob. PPK, s. 122-123 (F.2).

pod uwagę obecną sytuację związaną z pluralizmem kulturalnym i religijnym, a także fakt, że już najmłodszy katechizowani podróżują w różne zakątki świata, że zagadnienia te powinny być podejmowane już wcześniej, co przecież zapewne niejednokrotnie się dzieje, ponieważ *Podstawa* określa minimum podejmowanych tematów i zagadnień.

Następne dwa zadania, na które można spojrzeć wspólnie to: kształtowanie wrażliwości i poszanowania odmienności religijnej oraz kształtowania właściwych postaw wobec odmienności religijnej, ale i wobec własnej religii⁷⁶. Z perspektywy nauczania religii zadania te wspomaga nauczanie szacunku wobec każdego człowieka, jego godności i praw, które realizowane jest zwłaszcza w ramach formacji moralnej na wszystkich etapach edukacyjnych⁷⁷. Dla kształtowania właściwych postaw pomocne jest również rzetelne nauczanie historii Kościoła, które ustrzeże się stronniczości, zwłaszcza dotykając trudnych problemów podziału i wyodrębnienia się nowych denominacji chrześcijańskich. Realizowane jest ono w ramach wychowania do życia wspólnotowego⁷⁸. Również *Dyrektorium* zachęca do dostrzegania „w drugim tego, co pozytywne, traktowanie go jako daru Bożego” co jest lekiem na egoistyczne pokusy będące źródłem współzawodnictwa, karierowiczostwa, nieufności i zawiści⁷⁹.

Istotnym zadaniem edukacji religijnej w pluralistycznym społeczeństwie jest również umiejętność prowadzenia dialogu religijnego. Zadanie to warunkuje się wzajemnie z zadaniami poprzednimi, ponieważ właściwie ukształtowana postawa oraz wrażliwość na drugiego człowieka sprzyja dialogowi, ten zaś rozwija wrażliwość i właściwe postawy⁸⁰. Umiejętność dialogu między religiami czy między wyznaniem jest wtedy, kiedy człowiek przyjmuje wartość dialogu jako sposobu na współistnienie z innymi ludźmi, ubogacanie siebie, wypracowywanie niezbędnych kompromisów oraz wzajemną otwartość na argumenty rozumowe. Jak słusznie zauważa J. Bagrowicz, „w świecie coraz bardziej pluralistycznym dialog staje się podstawowym narzędziem poszukiwania właściwego kształtu życia społecznego, a także szukania prawdy o człowieku”⁸¹. Kształtowanie powyższych cech wplecione jest również w nauczanie religii już na pierwszym etapie edukacyjnym w szkole podstawowej, choćby poprzez kształtowanie takich cech jak uczciwość i prawdomówność⁸², wrażliwość na drugiego człowieka⁸³. Wartości te są pogłębiane w kolejnych etapach edukacyjnych. W ramach wychowania do życia

⁷⁶ Zob. A. Różańska, *Edukacja religijna młodzieży...*, s. 140-144.

⁷⁷ Zob. przypis nr 63.

⁷⁸ Zob. PPK, s. 76-78 (E.3-E.5); 117-120 (E.1-E.8).

⁷⁹ Zob. DK 88.

⁸⁰ Zob. A. Różańska, *Edukacja religijna młodzieży...*, s. 144-145.

⁸¹ J. Bagrowicz, *Towarzyszyć wzrastaniu. Z dyskusji o metodach i środkach edukacji religijnej młodzieży*, Toruń 2006, s. 237.

⁸² Zob. PPK, s. 38 (C.3.c).

⁸³ Zob. PPK, s. 39 (C.1).

wspólnotowego w starszych klasach szkoły podstawowej proponuje się również namysł nad wartościami stanowiącymi fundament relacji międzyludzkich, takich jak szacunek dla siebie i innych oraz odpowiedzialność⁸⁴. W szkole ponadpodstawowej podejmowane są wprost wątki dialogu ekumenicznego oraz dialogu międzykulturowego i międzyreligijnego⁸⁵. Warto w tym miejscu nadmienić, że kształtowanie umiejętności dialogu międzyreligijnego było już zaakcentowane w poprzedniej wersji *Podstawy*, co znalazło swoje odbicie w funkcjonujących podręcznikach do nauczania religii⁸⁶.

Dwa kolejne zadania to promowanie wartości uniwersalnych oraz umiejętność dokonywania wyborów i podejmowania decyzji. Łączne ich potraktowanie wynika z założenia, że właśnie o wybory i decyzje oparte na przyjętych i zinternalizowanych wartościach chodzi. Autorzy *Dyrektorium* zauważają, że wzrastanie w wierze to również wzrastanie w człowieczeństwie, co przejawia się choćby w tym, że młodzi katechizowani poszukują sensu życia, pragną solidarności i zaangażowania. Także w tych pragnieniach „Kościół pragnie cierpliwie słuchać młodych, rozumieć ich niepokoje, prowadzić z nimi serdeczny dialog, towarzyszyć w rozeznawaniu drogi życiowej”⁸⁷. Już pobieżna analiza *Podstawy* daje powód do konstatacji, że takie wartości jak dobro, dojrzałość, wolność, sumienie, prawda ukazywane są praktycznie na każdym etapie edukacyjnym⁸⁸.

Ostatnie z zarysowanych przez A. Różańską zadań, kształtowanie otwartej tożsamości religijnej, zostało już obszernie omówione w poprzednim podpunkcie. W tym miejscu można jedynie dopowiedzieć, że rzetelne nauczanie religii, zarówno przekazujące treści, jak i spełniające funkcję wychowawczą oraz wtajemniczającą ma na celu przewyciężenie niebezpieczeństwa zamkniętej tożsamości religijnej, nie wystarczającej na czasy pluralizmu i złożoności, poprzez ukształtowanie otwartej tożsamości, która jest jednocześnie świadectwem tego, że nie ma powodów do rezygnacji z tożsamości religijnej czy do swoistej duchowej bądź religijnej homogenizacji.

Jak widać, oczekiwania wobec edukacji religijnej w czasach pluralizmu i złożoności wyartykułowane z perspektywy pedagogicznej są zbieżne z wizją katechezy Kościoła katolickiego, zarysowaną w odnowionym *Dyrektorium katechetycznym* oraz skonkretyzowaną w zapisach *Podstawy*, która, o czym warto pamiętać, jest dokumentem wiążącym dla autorów programów i podręczników do nauczania religii.

⁸⁴ Zob. PPK, s. 75 (E1).

⁸⁵ Zob. PPK, s. 120-121 (E. 8), 122 (F.2).

⁸⁶ Zob. K. Frejusz, *Religie niechrześcijańskie i dialog międzyreligijny w wybranych polskich podręcznikach do nauki religii dla młodzieży*, Warszawa 2019, s. 193-266.

⁸⁷ Zob. DK 251-252.

⁸⁸ Zob. np. PPK, s. 70-73 (C.3-C.10). Wskazano tu na treści, wymagania i postawy, które oparte są na analizie przykazań Dekalogu, błogosławieństw oraz przykazania miłości.

Podsumowanie

Patrząc na zadania, które stoją przed nauczaniem religii w sytuacji pluralizmu i złożoności, można powiedzieć, że odpowiedzialni za jej kształt są świadomi współczesnych wyzwań i programują nauczanie religii w taki sposób, aby pomagała ona katechizowanym odnaleźć się w wielowymiarowej rzeczywistości. Świadectwem tego są zarówno zapisy *Dyrektorium*, jak i konkretne wskazania zawarte w *Podstawie*. Jeżeli zatem zdarzają się sytuacje, w których nauczanie religii „nie nadąża” za zmieniającą się rzeczywistością, to trzeba stwierdzić, że dzieje się tak nie dlatego, że nieaktualne i nieadekwatne do czasów, w których żyjemy są wskazania dokumentów katechetycznych, a co za tym idzie, również programów i podręczników do nauczania religii, a dlatego, że konkretny nauczyciel nie uwzględnia ich ducha i treści. Może to mieć swoje źródło w przyzwyczajeniach bądź w osobistych przekonaniach nauczyciela. Istotne zatem staje się uczynienie z podjętej w artykule tematyki propozycji konferencji bądź warsztatów metodycznych dla nauczycieli religii, które pomogą zrozumieć obecną sytuację i odpowiedzieć na nią odpowiednią lekcją religii.

Nie brakuje również głosów, że sytuacja pluralizmu (czy wręcz pluralizmów) sprawia, że przeżytkiem, a przynajmniej czymś wielce niewystarczającym, jest konfesyjna lekcja religii, która powinna być zastąpiona jakimś rodzajem wiedzy o religiach, która dawałaby lepsze zrozumienie tradycji europejskiej, ale także pomagałaby w znajomości innych religii i kultur, bądź też pewnym rodzajem formacji moralnej i etycznej, opartej na wartościach chrześcijańskich⁸⁹. Skonfrontowanie pedagogicznych zadań edukacji religijnej z koncepcją konfesyjnego nauczania religii Kościoła rzymskokatolickiego pokazuje, że sytuacja pluralizmu nie musi oznaczać zmierzchu konfesyjnej nauki religii, chociaż powinna stymulować jej dostosowanie do panujących warunków. Ewangelia bowiem „nie zwraca się do abstrakcyjnego człowieka, ale do *każdego* człowieka – rzeczywistego, konkretnego, historycznego, zanurzonego w określonej sytuacji, z jego dynamiką psychologiczną, społeczną, kulturową i religijną”⁹⁰.

Współczesny kontekst katechetyczny powinien być również brany pod uwagę przy okazji formacji nauczycieli religii i katechetów parafialnych, zarówno w ramach formacji kandydatów do nauczania religii jak i w trakcie formacji permanentnej. Odnosząc się do zadania, jakim jest kształtowanie otwartej tożsamości religijnej uczniów, należy dodać, że jednym z zadań formacji nauczycieli jest również kształtowanie w nich otwartej tożsamości religijnej oraz pomoc w przekraczaniu tożsamości zamkniętej, którą potem, nawet bezwiednie, mogą „dzielić się” z uczniami. *Dyrektorium* w tym kontekście wspomina o dojrzewaniu jako

⁸⁹ Na temat różnych modeli edukacji religijnej w Europie zob: K. Misiaszek, *Koncepcja nauczania religii katolickiej w publicznej szkole polskiej*, Warszawa 2010, s. 15-62.

⁹⁰ DK 224.

osoby, jako wierzącego i jako apostoła oraz o potrzebie kształtowania tożsamości relacyjnej⁹¹.

Obecność osób z innych kręgów kulturowych bądź też innych wiat czy wyznań w naszych szkołach czy w sąsiedztwie może być też doskonałą okazją do organizowania spotkań sprzyjających wzajemnemu poznaniu, zrozumieniu, przekraczaniu stereotypów i uproszczeń. Wydaje się, że jest to ciekawe pole do działań pozalekcyjnych w szkole, w których organizację i kształt mogą i powinni włączyć się również nauczyciele religii we współpracy z dyrekcją szkoły oraz wychowawcami.

I, na koniec, warto może dodać, że sytuacja pluralizmu, w której wzrastają dzisiejsi katechizowani, powinna zachęcać także do najbardziej podstawowej formy różnorodności jaką jest korzystanie z różnych metod i pomocy dydaktycznych w ramach lekcji religii. Do współczesnego ucznia trafi lekcja, która będzie korzystała z różnych źródeł (tradycyjne, internetowe), zaproponuje ciekawe propozycje metodyczne z uwzględnieniem multimediów, a także taka, która dobierając treści, pomoce i metody pracy weźmie pod uwagę kondycję uczniów, a więc spełni podstawowy warunek dostosowania.

Warto również pamiętać o motywie brania pod uwagę współczesnych scenariuszy kulturowych w optykę działań katechetycznych. Bowiem to „służba konkretnemu człowiekowi jest ostatecznym powodem, dla którego Kościół przygląda się ludzkim kulturom i, w postawie słuchania i dialogu, rozpatruje wszystkie rzeczy, zachowując to, co szlachetne”⁹².

Słowa kluczowe: nauczanie religii, pluralizm, tożsamość religijna, dialog.

Summary

An important context of contemporary catechesis is the situation of pluralism, and even the complexity of many pluralisms. This situation is a specific educational and formative task. An urgent need is to shape religious identities in catechized people, one that will help to keep the faith in the present world, but also to understand, coexist and cooperate with believers (or not) in a different way. Properly programmed and implemented confessional teaching of religion at school can achieve the goals that modern pedagogy sets for religious education in a pluralistic reality. This, however, requires following the guidelines of the Church and implementing them in teaching religion.

Keywords: religious education, pluralism, religious identity, dialogue.

Riassunto

Un contesto importante della catechesi contemporanea è la situazione del pluralismo, o persino la complessità di pluralismi. Questa situazione rappresenta un particolare

⁹¹ Zob. DK 136.

⁹² DK 325.

compito educativo e formativo. Urgente è la formazione di identità religiosa nelle persone catechizzate, che aiuti a mantenere la fede nel mondo di oggi, ma anche a comprendere, coesistere e cooperare con i credenti (e non) in maniera diversa. L'insegnamento confessionale della religione a scuola, opportunamente programmato e attuato, può raggiungere gli obiettivi che la pedagogia moderna si pone nei confronti dell'educazione religiosa in una realtà pluralistica. Questo procedimento, tuttavia, richiede di seguire le linee guida della Chiesa e di attuarle nell'insegnamento della religione.

Parole chiavi: insegnamento della religione, pluralismo, identità religiosa, dialogo.

Bibliografia

- Bagrowicz J., *Towarzyszyć wzrastaniu. Z dyskusji o metodach i środkach edukacji religijnej młodzieży*, Toruń 2006.
- Bartczuk R., Rydz E., Wieradzka-Pilarczyk A., *Tożsamość religijna a gotowość do wejścia w dialog międzyreligijny*, „Przegląd religioznawczy”, 2017(264)2, s. 143-157.
- Bauman Z., *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, Warszawa 2000.
- Berger P. L., *Między relatywizmem a fundamentalizmem*, „W drodze” 9(2007)409, s. 4-20.
- Bigaj M., Dębski M., *Młodzi cyfrowi. Nowe technologie. Relacje. Dobrostan*, Gdańsk 2019.
- Brezinka W., *Wychowanie i pedagogika w dobie przemian kulturowych*, Kraków 2008.
- Dokument o ludzkim braterstwie dla pokoju światowego i współistnienia*, Abu Zabi (4 lutego 2019 r.), „L'Osservatore Romano”, 4-5 lutego, s. 6.
- Draguła A., *Kościół na rynku. Eseje pastoralne*, Biblioteka „Więzi”, Warszawa 2020.
- Dyczewski L., *Tożsamość religijna*, w: L. Dyczewski L., Jurek K. (red.), *Tożsamość religijna w nowoczesności*, Lublin 2015, s. 9-27.
- Franciszek, *Adhortacja apostolska Christus vivit*, wyd. pol., Częstochowa 2019.
- Franciszek, *Adhortacja apostolska Evangelii gaudium*, Częstochowa, 2013.
- Franciszek, *Encyklika Fratelli tutti*, Kraków 2020.
- Frejusz K., *Religie niechrześcijańskie i dialog międzyreligijny w wybranych polskich podręcznikach do nauki religii dla młodzieży*, Warszawa 2019.
- Konferencja Episkopatu Polski, *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, Częstochowa 2018.
- Kongregacja ds. Duchowieństwa, *Dyrektorium ogólne o katechizacji*, Poznań 1998.
- Marek Z., *Religia – pomoc czy zagrożenie dla edukacji?*, Kraków 2014.
- Milerski B., *Edukacja religijna w szkole neutralnej światopoglądowo*, w: <https://ekumenia.pl/content/uploads/2014/03/Edukacja-religijna-w-szkole-neutralnej-swiatopogladowo-B.Milerski.pdf> (dostęp 30.06.2021).
- Misiaszek K., *Koncepcja nauczania religii katolickiej w publicznej szkole polskiej*, Warszawa 2010.
- Palczyński S., *Socjologia tożsamości*, Kraków 2008.
- Pankalla A., Wieradzka A., *Ponowoczesna tożsamość religijna młodych Polaków z perspektywy koncepcji Jamesa Marcii i Koena Luyckxa*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Studia Sociologica” 6(2014)1, s. 168.

Papieska Rada ds. Krzewienia Nowej Ewangelizacji, *Dyrektorium o katechizacji*, wyd. pol., Kielce 2020.

Róžańska A., *Edukacja religijna młodzieży w warunkach pluralizmu religijnego w wybranych krajach Europy Środkowo-Wschodniej (Grupa Wyszehradzka: Polska, Czechu, Słowacja, Węgry) – studium porównawcze*, Toruń 2015.

Róžańska A., *Międzykulturowe konteksty edukacji religijnej – problem otwartej tożsamości religijnej*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 36(2017)3, s. 49-58.

Twenge J. M., *iGen*, Smak Słowa, Sopot 2019.

O autorze

ks. Radosław Mazur – doktor teologii, specjalność katechetyka, absolwent UKSW w Warszawie, adiunkt w Katedrze Teologii Praktycznej Instytutu Nauk teologicznych Uniwersytetu Szczecińskiego, wykładowca katechetyki w Wyższym Seminarium Duchownym w Koszalinie, w Zielonogórsko-Gorzowskim Seminarium Duchownym oraz w Instytucie Teologicznym w Koszalinie, członek Stowarzyszenia Katechetyków Polskich, Konsultor Komisji Wychowania Katolickiego KEP, członek zespołu rzeczoznawców ds. oceny programów nauczania i podręczników katechetycznych.